

mer b. Abbâd'ın, nesnelere ait özelliklerin (meânî) sonsuz olduğu görüşüyle Eş'arîler'in sürekli yaratılışa dair fikirlerinin âlemin ezelliği kanaatine götürmesi bakımından dehriyenin doktriniyle paralellik taşıdığını belirtmiştir (a.g.e., V, 60, 82). İbnü'l-Cevzî'nin, Nevbahtî'ye ait *el-Ârâ' ve'd-diyânât* adlı esere dayanarak verdiği basmakalıp bilgiler kendi hamâsî değerlendirmelerinin içinde iyice belirsizleşmektedir. Müellife göre şeytan, bedîhî bir hakikat olan yaratıcının varlığını çok az insana inkâr ettirebilince tabiatı yaratıcı diye telkin etmiş ve neticede dehrîlik doğmuştur. Yunan filozoflarının bir kısmı bu fikirlere kapılmış, bir kısmı da -Aristo gibi- âlemi ezeli bir illetli varlık kabul ederek onlara yaklaşmıştır (*Telbîsü'l İblîs*, s. 41-45). Ünlü mutasavvıf Abdülkerîm el-Cîlî ise dehrîliği, tapınma duygusunun yanlış bir yönlendirmesi veya Allah'ın herhangi bir tezahüründe takılıp kalması olarak görür. Putperestliğin doğuşundan sonra putlara tapmaktansa tabiatları aslı prensip kabul etmenin daha mantıklı olacağını düşünenlerin (tabîyyûn) yanı sıra sahip olduğu ilâhî fitrat yüzünden dehre tapanlar ortaya çıkmıştır. Halbuki Cîlî'ye göre sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk gibi tabiatlara tapanlar gerçekte Allah'ın hayat, ilim, kudret ve irade sıfatlarının oluşlar âlemindeki tezahürlerine tapmaktadırlar. Dehrîler de dehre hüviyeti açısından tapar (*el-İnsânü'l-kâmil*, II, 120-126).

Gazzâlî'nin işaret ettiği ayırımı rağmen natüralistler ve materyalistler, modern düşünür Cemâleddîn-i Efgânî tarafından da aynı kategoride değerlendirilmiştir. Efgânî, *er-Red' ale'd-dehriyyîn* adlı eserinde "neycirî" (natüralist) olarak andığı dehrîleri Demokritos ve Epikuros materyalizmine dayandırmakta, Ortaçağ İslâm dünyasında Mazdekîler'in ve Bâtınîler'in de neycirî olduğunu söylemektedir. Ona göre gerek kozmolojik materyalizme inanmaları, gerekse mülkiyet ortaklığını benimsemeleri açısından modern komünist, sosyalist ve nihilist akımlar da Mazdekî karakterli dehrîlikle aynı çerçevededir (s. 133, 155-160). Osmanlı Türkiyesi'nde 1789 yılında yayımlanmış bir fermanda Fransız devrimindeki dehrî felsefenin reddedilmesi veya devrimin felsefesinden etkilenen Jön Türkler'in dehrîlikle itham edilmesi, bu terimin İslâm'ın modern çağında daha kapsamlı bir anlamda varlığını devam ettirdiğini göstermektedir (Berkes, s. 316, 351; *Eİ²* [İng.], II, 97).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, "dehr", "dehriyye" md.leri; *Müsned*, V, 299, 311; Buhârî, "Edeb", 101; Müslim, "Elfâz", 4; Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, II, 139; IV, 85-90; V, 40-46, 327; Hayyât, *el-İntişâr*, s. 11-12, 19-21, 33, 104, 141; Nevbahtî, *Fıraku's-Şi'a*, Giriş, s. 23-24; Ebû Hâtim er-Râzî, *A'lâmü'n-nübüve* (nşr. Salâh es-Sâvî — Gulâm Rızâ A'vânî), Tahran 1397/1977, s. 14, 20-21, 47-48; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 141-147, 152, 153; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teced-düd), s. 401; Hârizmî, *Mefâtihu'l-ülüm*, Kahire 1342 — Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye), s. 25; İhvân-ı Safâ, *Resâ' il*, Beyrut 1376-77/1957, III, 455-460; Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, Beyrut 1981, s. 52-70; İbn Hazm, *el-Faşl* (Umeyre), I, 47-50, 71-73, 86-89, 90-91; V, 60, 82; Cüveynî, *el-İrşâd* (Muhammed), s. 25; Gazzâlî, *Fayşalü't-tefrika*, Dimaşk 1407/1986, s. 46-47; a.mlf., *el-Münkız mine'd-dâial*, Beyrut 1408/1987, s. 37-41; Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Kahire), III, 512-513; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), II, 3-5, 235; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l İblîs*, s. 41-45; Cemâleddîn-i Efgânî, *er-Red' ale'd-dehriyyîn* (İng. trc. Nikkie R. Keddie — H. Algar, *An Islamic Response to Imperialism* içinde), London 1983, s. 130-174; Abdülkerîm el-Cîlî, *el-İnsânü'l-kâmil*, Kahire 1970, II, 120-126; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 316, 351; Abdurrahman Bedevî, *Min Târîhi'l-İlhâd fi'l-İslâm*, Beyrut 1980, s. 27-54, 71-74, 97-98, 108, 115-131, 153, 186; W. Montgomery Watt, "Dahr", *Eİ²* (İng.), II, 94-95; I. Goldziher — [A. M. Goichon], "Dahriyya", a.e., II, 95-97.

HAYRANİ ALTINTAŞ

DEHŞET

(الدهشة)

Hakk'ın heybet, azamet ve celâl tecellileriyle ansızın karşılaşan sâlikin şaşırıp kalma halini ifade eden tasavvuf terimi.

Sözlükte "beklenmedik bir durum karşısında şaşırıp kalmak, aklı başından gitmek" anlamına gelen dehşet, tasavvuf terimi olarak genellikle "Allah âşığı sūfînin birden sevgilisinin heybetiyle karşılaşarak aklının başından gitmesi" mânâsında kullanılır. Dehşet halindeki sūfî kendisini ağır bir gücün sarstığını hisseder ve bu yüzden ne yaptığını bilmez. Esas itibarıyla heybet* ve hayret* ile ilgili olan dehşet hali sekr, fenâ, cem', galebe, gaybet, mârifet, hakikat ve tevhid gibi tasavvufî terimlerle açıklanmıştır. Sūfîler umumiyetle dehşeti, tefekkür ve mârifetin sonucunda ulaşılan bir hal şeklinde düşünürler. Bâyezîd-i Bistâmî temmülü dehşet, mârifeti ise hayret hali olarak kabul eder. Cüneyd-i Bağdâdî'ye göre dehşet tasavvufî hallerin en değerlilerindedir. Çünkü düşünce tevhidin son mertebesinde hayret ve dehşete ulaşır.

Şu halde tevhid konusunda aklın ulaşabileceği en son nokta dehşettir. Sehl et-Tüsterî dehşeti mârifetin gayesi olarak görmüştür; yani mârifet mükemmel olunca dehşete düşülür. Kuşeyrî ve üstadı Ebû Ali ed-Dekkâk hakikat makamının dehşet ve mahvı gerektirdiğini, bu sebeple dehşetin hakikatin sonucu olduğunu ifade etmişlerdir. "Vâ dehşetâ" diyerek bu halin ağırlığına işaret eden Ebû Bekir eş-Şiblî de tasavvufu "dehşetli bir ateş" olarak tarif etmiştir.

Dehşete düşen sâlik (medhûş) mecnun ve meczup hükmünde olduğundan dinî mükellefiyetleri yerine getiremez. Ancak bu halinden dolayı kınanmaz ve mâzur görülür. Dinî görevlerin aksatılmasına yol açan dehşet halini sūfîler genellikle sülûkün ârizî bir hali sayar ve bu görevlerin ifasını aksattığı için de bir eksiklik olarak görürler. Hâce Abdullah-ı Herrevî dehşet halini, Hz. Yûsuf'un güzelliği karşısında şaşırıp ve kendilerini kaybeden kadınların (bk. Yûsuf 12/31) haline benzetmiştir. Hakk'ın lutfuna nâil olan ve O'nun cemâl tecellileriyle karşılaşan sâlikin bundan dolayı şaşırması ve kendini kaybetmesi haline de dehşet denilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Serrâc, *el-Lüma'*, s. 421; Kuşeyrî, *er-Risâle* (Uludağ), s. 215, 453, 499; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (Uludağ), s. 344, 385; Herevî, *Menâzil*, s. 36; a.mlf., *Tabakât*, s. 109; Baklî, *Şerh-i Şaḥîyyât*, s. 555; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn*, Kahire 1403/1983, II, 77-82; İbnü'l-Hatîb, *Ravzatü't-tâ'rif* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Kahire 1387/1968, s. 665; Ankara-ı, *Minhâcü'l-fukarâ*, İstanbul 1286, s. 234; Seyyid Ca'fer Seccâdî, *Ferheng-i 'Ulâm-i Aḳli*, Tahran 1361 hş./1982, s. 266; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991, s. 133.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

DEİZM

Tanrı'nın varlığını ve âlemin ilk sebebi olduğunu kabul etmekte birlikte akla dayalı bir tabii din anlayışı çerçevesinde nübüvveti şüphe ile karşılayan veya inkâr eden felsefî ekolün adı.

Deizm Latince'de "Tanrı" anlamına gelen deus kelimesinden türetilmiş olup Grekçe'de yine "Tanrı" anlamındaki theostan gelen teizm terimiyle aynı sözlük anlamına sahiptir. Ancak XVI. yüzyıldan itibaren hıristiyan dünyasında başlayan felsefî ve teolojik tartışmalarla birlikte teizm terimi Ortodoks inançları savunan kesim için, deizm ise geleneksel inanç-